

початкової школи визнавався фізичний, естетичний, розумовий розвиток дитини. Як головна умова для цього відзначались самостійність і творчість учнів. У всіх доповідях на Першому всеросійському з'їзді вчителів вказувалось, що спільне навчання дівчат та хлопців – це важливий метод виховання, який позитивно впливав на учнів [34].

Таким чином, у досліджуваній період основними предметами навчального курсу в початкових училищах були Закон Божий, читання, письмо та арифметика. Відсутність певний час розроблених навчальних програм негативно відбивалась на навчальному процесі. Шкільна адміністрація, педагоги та народні вчителі самостійно розробляли методичну базу організації класної роботи, вимоги до знань та вмінь учнів. У другій половині XIX відбувається якісне поліпшення роботи сільських початкових шкіл в Україні. Цьому сприяло поширення звукового методу навчання грамоти, популяризація досвіду провідних педагогів, активне застосування наочності у навчальному процесі. На початку XX ст. навчальний процес у сільських школах базувався на останніх досягненнях педагогічної науки: принципах наочності, творчості учнів, їхнього всебічного розвитку.

Подальші розвідки автор планує спрямувати на дослідження кадрового забезпечення сільських початкових шкіл в Україні.

20. *Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год.* – Харьков, 1904.
21. *Повалиев Ф. Уроки объяснительного чтения в народных школах.* – Мариуполь, 1884.
22. *Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год.* – К., 1908.
23. ДАХО. – Ф. 734. – Оп. 1. – Спр. 3.
24. *Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1910/1911 учебном году.* – Полтава, 1912.
25. *Отчет о состоянии церковных школ Волынской епархии в 1904/1905 учебном году.* – Почаев, 1906.
26. *Отчет о втором съезде законоучителей и учащихся Харьковского уезда.* – Харьков, 1916.
27. *Сатицкий А. Заметка о письменных работах по Закону Божию // Полтавские епархиальные ведомости.* – 1887. – № 14.
28. *Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО).* – Ф. 779. – Оп. 1. – Спр. 1.
29. ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 2.
30. ЦДАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2130.
31. *Чарнолуцкий В.И. Съезды по народному образованию.* – Пг., 1915.
32. *Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год.* – Харьков, 1912.
33. ДАЖО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 367.
34. *Русова С. З'їзду вчителів // Світло.* – 1914. – № 5.

Н. О. Попова

ПРОБЛЕМИ СТОСОВНО ЗАЛУЧЕННЯ СЕЛЯНСТВА ДО РЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОЕКТУ: РЕЦЕПЦІЯ ІНТЕЛЕГЕНЦІЇ В ТРЕТІЙ ЧВЕРТІ XIX ст.

Проблемі залучення селянства в процес націотворення у другій половині XIX ст. належить важливе місце в контексті дослідження формування української нації. Річ у тім, що українська модерна нація стала реальністю завдяки етнічній основі, яка була збережена передусім у селянському середовищі. Так, сучасна українська літературна мова була вироблена на основі селянських говірок, а селянські традиції стали основою для формування національної культури. Проте навряд чи без науково-теоретичної діяльності національно свідомої української інтелігенції селянство, котре зберігало ознаки моноетнічної ідентичності здебільшого на підсвідомому рівні, стало б основою тогочасного національного проекту. Отже, проблема “націоналізації” селян, що постала перед інтелігенцією в третій чверті XIX ст., є однією з центральних проблем в історії формування української нації.

Джерельною базою у висвітленні цього питання є передусім праці речників українського національного руху другої половини XIX ст. таких, як М. Костомаров [1], П. Куліш [3], В. Антонович [4], М. Драгоманов [6] і решти діячів українських “Громад”. Водночас зазначена проблема є поки що малодослідженою, хоча побіжно висвітлювалася в працях таких авторів, як І. Лисяк-Рудницький [7], В. Сарбей [8], Н. Шип [9], А. Катренко [10], В. Меджецький [11], С. Світленко [12].

Метою запропонованої розвідки є з'ясування рецепції тогочасної інтелігенції на місце селян у процесі формування українського національного проекту в 50–70-х роках XIX ст.

Від середини XIX ст. українська інтелігенція, що прагнула актуалізувати власну національну

1. *Барсов И. Школы на Волыни и Подолии в 1862 году.* – СПб., 1863.
2. *Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал министерства народного просвещения.* – 1864. – Т. 121.
3. *Яцевич Ю. В. Начальное народное образование в Полтавской губернии.* – Полтава, 1894.
4. *Звягинцев Е. А. Полвека земской деятельности по народному образованию.* – М., 1917.
5. *Хижняков Народное образование в Черниговской губернии // Русская мысль.* – 1897. – № 6. – 7.
6. *Оржеховский И. В. Из истории внутренней политики самодержавия в 60–70-х годах XIX века.* – Горький, 1974.
7. *Павловский Ф. А. О народных школах Харьковского уезда в 1871 году.* – Харьков, 1873.
8. *Миропольский С. План и основы устройства нашей народной школы.* – СПб., 1875.
9. *Народное образование в Нежинском уезде // Земский сборник.* – 1885. – № 1.
10. *Циркулярные предложения директора народных училищ Екатеринославской губернии Н. Богатинова подведомым ему инспекторам народных училищ.* – Б.м. и г.
11. *Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865/1895 гг.* – Чернигов, 1899.
12. *Русов А. А. Описание Черниговской губернии.* – Чернигов, 1899.
13. *Отчет директора народных училищ Харьковской губернии о состоянии учебных заведений за 1887 год.* – Харьков, 1888.
14. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).* – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 2.
15. *Центральний державний архів м. Києва (далі – ЦДАК).* – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 51.
16. *Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО).* – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 558.
17. ДАЖО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 251.
18. *Баранов А. Подробный план занятий в начальной народной школе с указанием самостоятельных работ.* – СПб., 1886.
19. *Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии за 1903–1904 учебный год.* – К., 1905.

ідентичність, перебувала водночас у кризовому становищі, що зумовлювалося впливом російського та польського національного руху, що у свою чергу змушувало інтелігенцію шукати засоби реалізації українського національного проекту, кінцевою метою якого згодом стала б національна незалежність.

Безперечно, українська інтелігенція 50–70-х рр. XIX ст. лише частково усвідомлювала всю різноманітність проблем на шляху націотворення, а тому не могла подати в завершеному вигляді програми дій у цьому напрямі. Не дозволяв цього зробити і тогочасний рівень суспільствознавчої науки. Остання, дійсно, не оперувала (в сучасному розумінні) такими категоріями, як “націотворення”, “національна незалежність”, “національний проект” тощо. В той же час, перебуваючи в межах загальноєвропейського процесу формування більшості модерних націй Європи (згідно концепції І. Лисяка-Рудницького, М. Гроха, Р. Шпорлюка, П. Магочія, Б. Андерсона), тогочасна українська інтелігенція працювала над створенням власне українського національного проекту.

На нашу думку, термін “національний проект” у цьому випадку відображає передусім погляди тогочасної інтелігенції щодо ідеального майбутнього української нації. В ході реалізації останнього, досягнувши політичної автономії чи самостійності, на думку Я. Грицака, “українська інтелігенція могла сподіватися на зростання своєї політичної чи культурної ролі в новій Україні” [13, 63].

Однак українська інтелігенція не знайшла відразу підтримки тогочасного українського суспільства в сприйнятті українського національного проекту. Це стосувалося найчисельнішої верстви – селянства, котре за своєю сутністю завжди перебуває досить далеко від соціологічних міркувань. Проте відчутним залишалося непорозуміння й у таборі інтелігенції. Так, зокрема П. Куліш у листі до слов’янофіла С. Аксакова з прикрістю зазначав: “Ми маємо проти себе не тільки уряд, але й вашу суспільну думку. Ми маємо проти себе навіть власних “земляків-недоумків”. Нас крихта, що бережуть віру в своє майбутнє...” [Цит. за: 14, 72]. У цьому випадку, на нашу думку, “земляками-недоумками” П. Куліш називав зрусифіковану українську еліту. В свою чергу А. Шиманов вважав, що “немає української еліти, навіть середнього класу, залишається тільки пасивна, але ще могутня маса майже непорушеної народності” [Цит. за: 10, 64]. Отже, українська національносвідома інтелігенція досить швидко зрозуміла, що основним етносоціальним сегментом в об’єктивному просторі реалізації українського національного проекту є селянство. Про це свідчить і теза М. Костомарова: “Шляхом науки інтелігентний чоловік узнав, що в цьому забрудненому чорною працею мужикові – основні сили суспільства, що це – корінь, без якого не може існувати дерево з його листям і квітами” [1, 558].

Згодом інтелігенція зрозуміла, що без науково-соціального зближення із селянством залучення останнього до динамічних національних процесів є мало перспективним. Це ставило під сумнів і саму реалізацію національного проекту, оскільки проблематично було запропонувати власну етнополітичну теорію для майбутнього української

нації, “не знаючи глибоко своєї народності, її інстинктивних прагнень” [10, 64]. Однак для того, щоб залучити селянство до загального націотворчого процесу, необхідно було “вивчення народу та зближення з ним” [10, 64]. За це взялися діячі українських громад. Поїздки по різних місцевостях України, ознайомлення із життям і побутом українського селянства засвідчили, що воно фактично на цьому етапі ідентифікувало себе не з певною етнонаціональною спільнотою, а насамперед через “визнання своєї територіальної, станової і релігійної приналежності” [11, 65]. Як правило, селянин ідентифікував себе за регіональними критеріями, тобто виступав “тутешнім, селянином”. У відчутті ж ширшої самоідентифікації єдиним критерієм виступала віра, через яку він усвідомлював свою відмінність від представників інших віросповідань. Поза їхньою свідомістю залишалася і мовна відмінність: так, польська і російська мови, якими говорило панство, були чужими не стільки етнічно, скільки соціально і визначалися селянином як панські. Причина низького рівня національного самоусвідомлення селян, на думку інтелігенції, згідно з твердженням А. Катренка, полягала у “відсутності в українського народу усвідомлення себе єдиним цілим, як наслідок браку будь-коли спільного політичного життя” [10, 62]. Навіть “Епоха Богдана” була миттєвістю, якій не вдалося виробити в українському народі ідеї самобутності. Так, на думку А. Шиманова, “український народ не зрозумів усіх моментів своєї історії, залишився цілком байдужим до них і тим давав повну можливість польському і московському урядові провадити свої плани” [Цит. за: 10, 63].

На рівень національної свідомості впливав передусім низький рівень освіти селян і комплекс меншовартості українців, який культивувався у Російській імперії. Останній виявлявся в домінуванні ідеї “переваги великорусів над малоросами і “глуposti хохлов” [2, 501]. Досить адекватно, на наш погляд, описує становище селянства М. Костомаров: “Малоруський простий народ вважався якимсь поколінням дурнів, найбільш звичне прізвисько малоруського селянина у вищих прошарках суспільства було “хохол-дурак”. Від цього малоруська народність і освіта здавалися протилежними і несумісними стихіями” [2, 501]. На його переконання, виною малоосвіченості українського селянства було “загальне таврування цього народу “печаттю глуposti”, тим більше, що “на нього справді ліг відбиток апатії та несміливості” [2, 501].

Разом із тим, попри свою неосвіченість, аполітичність і слабкий рівень національного самоусвідомлення, селяни все-таки виконували свою головну суспільну місію, що полягала у збереженні ознак етнічної ідентичності, хоча це й виявлялося, як правило, на підсвідомому рівні. В цьому контексті слід погодитися з Ю. Присяжнюком, що “суб’єктивно неспроможні осмислити і реалізувати національно-державну справу, пересічні селяни в силу особливого змісту своєї ментальності об’єктивно залишалися носіями українського традиціоналізму” [15, 104]. Це поступово усвідомила і тогочасна українська інтелігенція, котра на етапі “ходіння в народ”, вивчаючи життя і побут селян, прийшла до висновку, що вдало сформулював В. Антонович: “Поряд із

багатьма гіркими плодами кріпосного права і невігластва, збереглося досить багато моральних та людських якостей та чисто національних, своїх відмінностей, втрачених давно вищими прошарками суспільства, котрі досить довго наслідували Захід, на шкоду своїм народним формам життя” [5, 142]. Водночас, як стверджував цей же автор засновник Київської Громади, “народ завжди залишався вірним своїй народності, чи правильніше самому собі” [4, 83]. Останній вислів є яскравою ілюстрацією поширеного тогочасного соціального імперативу, коли досить часто слово “народ” застосовувалося лише відносно українських селян.

“Вивчивши” “народ”, тобто селянство, українська інтелігенція переконалася, що воно перебувало на низькому культурно-освітньому рівні розвитку, а тому засвоєння ним суспільно-політичних ідей і, відповідно залучення до політичних процесів, не можливі. Українські “націотворці”, зокрема і П. Куліш, змушені були констатувати: “Народ наш не розуміє політики, він здатний співчувати тільки тому, що складає його повсякденність” [3, 78]. З іншого боку, це привело українську інтелігенцію до думки, що головну увагу потрібно приділити поступовому формуванню політичної самосвідомості селян за допомогою культурно-освітньої діяльності. На цьому наголошував П. Куліш: “Наші прагнення – оживити наш дримаючий народ шляхом підвищення освіченості, поліпшення його побуту та пробудження в ньому самоусвідомлення” [3, 73]. В. Антонович писав: “Лише високий рівень освіти народу може сприяти якнайкращому втіленню провідної ідеї, лише послідовна просвіта й піднесення свідомості народу є єдиний вірний шлях” [4, 14]. У свою чергу М. Костомаров також вважав, що перш за все потрібно допомогти українському селянинові подолати комплекс меншовартості: “Спочатку потрібно пробудити в малороса відчуття і впевненість, що він така ж людина, як і інші, і що елементи його народності також гідні поваги, як і інших народів; а для цього потрібно, щоб на його мові, яку зневажали, заговорили з ним про предмет освітньої сфери” [2, 501].

Національно-культурна діяльність інтелігенції, що здійснювалася під гаслом “Освіта народна на народній мові”, стала одним із її головних завдань. Поширення ж освіти серед селян здійснювалося в декількох напрямках: створення шкіл, де навчання велося українською мовою, книжково-видавнича справа, що була спрямована на випуск у світ підручників, популярних і дешевих книжок для народу, а також зближення з народом через так зване “ходіння в народ”. Особливого значення інтелігенція надавала розвитку української мови та літератури, наполягаючи на її впровадженні в сільських школах. Обґрунтовувалося це тим, що “у народній школі українець не вчиться як слід московській мові, а тільки привчається нівечить свою рідну..., чи не краще ж замість того, щоб забивати народові голову усякою московською всячиною, розвивати в йому свої вроджені основи духовні..., адже для прискорення “самостійного народного розвою” необхідно виробити загальноукраїнську мову, та літературу...” [Цит. за: 10, 66].

За створення належної літературної бази, котра збагатила б духовний світ селянина і розширила його

світогляд, взявся, зокрема, П. Куліш. Завдяки його діяльності було видано 40 випусків серії популярних книжок “Сільська бібліотека”. З приводу своєї видавничої діяльності П. Куліш писав: “Чи сприйме народ мої вірші, цього я не знаю, але не бачу нічого поганого у моєму бажанні пробудити ними народну пам’ять, затвердити в ньому правильне розуміння про самого себе і про тих сусідів, які багато разів стелили йому дуже м’яко, не дивлячись на те, що у нього до сих пір болять ще боки від довірливого спання на польській постелі” [3, 83].

Отже, можна стверджувати, що як для П. Куліша, так і для всієї тогочасної інтелігенції поширення української мови і літератури носило не тільки освітній характер, а більшою мірою – національно-консолідуючий. Щоправда, тогочасна інтелігенція не мала наміру нав’язувати селянам свої “націоналістичні” погляди та переконання, а намагалася лише за допомогою освіти активізувати процес усвідомлення ними національної приналежності, щоб якнайшвидше долучити їх до процесу українського націотворення. В. Антонович з цього приводу відзначав: “Справжні друзі народу повинні зрозуміти всю його (народу – Авт.) вагому велич, - повинні зрозуміти, що вести кудись народ не в їх праві і не в їх силі; їх задача тільки допомогти в підвищенні його освітнього рівня та самосвідомості, а там він сам собі придумає мету...” [4, 82]. Схожі погляди були у М. Драгоманов, який вважав, що “найголовнішим же ділом його (громадівця – Авт.) певно, буде помагати тому, щоб якнайбільша частина мужицтва зрозуміла те, як йому взяти всі свої справи безпосередньо в свої руки” [6, 301].

Отже, в процесі українського націотворення в 50 – 70-х роках XIX ст. інтелігенція, не знайшовши підтримки в інших соціальних верствах тогочасного українського суспільства, звернулася до селянства, в якому вона вбачала одну з можливих основ українського національного руху. Зокрема інтелігенція, за допомогою передусім культурно-освітньої діяльності намагалася долучити українське селянство до національного руху, що, зрештою, мало сприяти й зростанню його національної свідомості. На нашу думку, з огляду на тогочасну ситуацію, це була досить раціональна позиція, і, як слушно зазначає М. Скорик, “це був шанс, використаний інтелігенцією успішно” [16, 138]. А вже з поширенням освіти на селі зросла кількість освічених селян та сільської інтелігенції, внаслідок чого вдалося певною мірою подолати відчуженість між селянами та освіченими верствами. З іншого боку, це сприяло етнокультурній консолідації українського суспільства, а також формуванню національної та політичної свідомостей селянства. Досить перспективним у подальшому дослідженні зазначеної проблеми є також аналіз ставлення безпосередньо українського селянства як до культурно-освітньої діяльності інтелігенції, так і до спроб реалізації “націотворчих” поглядів останньої.

1. Костомаров М. *Задачи украинфильства // Русские инородцы.* – М., 1996.
2. Костомаров М. *О преподавании на народном языке в Южной Руси // Русские инородцы.* – М., 1996.
3. Кулиш П. *Полякам об украинцах (ответ на безыменное письмо) // Основа.* – 1862. – лютий.
4. Антонович В. *Моя сповідь // Вибрані історичні та публіцистичні твори.* – К., 1995.

5. Антонович В. *Про українофілів та українофільство // Вибрані історичні та публіцистичні твори.* – К., 1995.
6. Драгоманов М. *Переднє слово [до "Громади" 1878 р.] // Вибране (...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні).* – К., 1991.
7. Лисяк-Рудницький І. *Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе у 2 т. – Т. 1.* – К., 1994.
8. Сарбей В. *Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Український історичний журнал - 1993. - №7-8.*
9. Шип Н. *Інтелекція на Україні (XIX ст.): Історико-соціологічний очерк.* – К., 1991.
10. Катренко А. *Український національний рух XIX ст. – К., 1999. – Ч. 2.*
11. Меджецький В. *Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині XIX - на початку XX століття // Україна модерна. – Львів, 2001. – Вип. 5.*
12. Світленко С. *Українські громади другої половини XIX - початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) / Київська старовина. - 1995. - №2.*
13. Грицак Я. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.* – К., 1996.
14. Миллер А. *"Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.).* – СПб., 2000.
15. Присяжнюк Ю. *Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм.* – Черкаси, 2002.
16. Скорик М. *Українська інтелекція: єдино можлива еліта? (проблеми суспільної репрезентації в Україні XIX ст.) // Розбудова держави. - 2000. - №7-12.*

С. О. Голдіна

ДІЯЛЬНІСТЬ АНТИСТАРООБРЯДНИЦЬКОЇ МІСІЇ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Останнім часом у вітчизняній історіографії зростає зацікавлення проблемами релігії та церкви. Проте поза увагою все ще перебувають порівняно невеликі православні течії, наприклад, старообрядництво. Водночас слабодослідженим залишається й питання про діяльність внутрішньої православної місії, зокрема антистарообрядницької, в Російській імперії.

Чи не найгрунтовнішим дослідженням з історії місіонерської діяльності РПЦ і нині є один з розділів колективної монографії радянських істориків на чолі з відомим релігієзнавцем, професором О. І. Клібановим [1, 438 – 462]. У зазначеному розділі проаналізовано рішення місіонерських з'їздів, діяльність місії по наверненню до православ'я послідовників різних релігій як у Російській імперії, так і за її межами, наводяться статистичні дані щодо результатів цієї роботи. Проте у розглядуваному нарисі діяльність православної місії висвітлюється в цілому на загальноімперському рівні, антистарообрядницька місія не виділяється як окремий напрямок, відсутні тут і дані стосовно України. До того ж автори праці ще перебували під впливом марксистських поглядів щодо висвітлення державно-церковних та міжконфесійних відносин.

Антистарообрядницька діяльність як один із напрямів місіонерської роботи православної церкви представлена у монографії С. І. Жилока [2, 139 – 142], у книзі також проаналізовано окремі законодавчі акти та постанови Святішого синоду другої половини XIX – початку XX ст. щодо старовірів. Однак це

дослідження обмежене географічними межами Волинської губернії і не містить відомостей про організацію антистарообрядницької місії в інших регіонах України, зокрема на Лівобережжі.

У 2002 р. у старообрядницькому видавництві „Третій Рим” вийшла книга І. О. Прозорова „История старообрядчества”. Це дослідження стало однією з перших праць самих старовірів з історії їхнього віровчення від його витоків до XX ст. Книга побачила світ у Литві ще 1938 року і стала популярним виданням серед старообрядців Прибалтики, Румунії, Франції, США. Але у СРСР вона до останнього часу залишалася невідомою широкому загалу. У своїй роботі автор торкнувся й висвітлення діяльності антистарообрядницької місії в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема, місіонерських з'їздів, видавничої справи, роботи православного духовенства по організації публічних співбесід. Цінним є те, що І. О. Прозоров розповів і про реакцію старовірів на дії місіонерів, проаналізував один із популярних на той час старообрядницьких творів Безводіна на захист цього віровчення „Броня и защита староверия от насилия миссионеров на беседах и полное руководство каким образом с миссионерами вести беседы и о новых никонианских чудотворцах и чудесах и о Серафиме Саровском и обманах и подделках и подлогах и замечание на призыв старообрядцев Витебским миссионерским комитетом 19 июля 1903 г.” [3, 188– 191].

Останнім часом опубліковано низку статей, автори яких так чи інакше торкаються питань місіонерської діяльності РПЦ. Наприклад, загальні тенденції конфесійної політики Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. висвітлюються у дослідженні А. Полонського [4, 8-25]. Діяльності православних церковних братств в Україні присвячено статтю І. Шугальнової [5, 637 – 642]. Відомості щодо системи органів, які координували, контролювали і здійснювали місіонерську роботу в державі, знаходимо у розвідці Г. М. Надтоки [6, 86– 98].

Отже, в усіх вищезазначених працях подаються відомості лише про загальні засади і напрями організації в Російській імперії на межі XIX – XX ст., у більшості з цих робіт не містяться дані щодо організації та діяльності місіонерської роботи на Лівобережній Україні. У зв'язку з цим при підготовці статті ми оперували в основному архівними джерелами, відомостями з дожовтневої літератури та періодичних видань. Метою пропонованої розвідки є аналіз основних форм і напрямів діяльності антистарообрядницької місії на місцевому рівні, з'ясування ефективності цієї роботи.

На межі XIX – XX ст. старообрядницьке населення розміщувалося на території Лівобережної України досить нерівномірно. Одним з найбільших регіонів розселення представників цієї етноконфесійної групи не лише на українських землях, а й в цілому по Російській імперії була Чернігівщина, де за різними даними проживало від 50 [7, 25 зв.] до 80 тисяч старовірів [8, 219]. Значно поступалася їй за кількістю старообрядницького населення Харківщина, де послідовників старої віри нараховувалося від 6 [8, 219] до 7,5 тисяч [9, 6 зв.]. Найменше старообрядців, всього 1,5 тисяч, мешкало у Полтавській губернії [8, 220].

Період кінця XIX – початку XX ст. характеризувався значними змінами у ставленні